

ДОСВІД ОДНІЄЇ НЕЗАСВОЄНОЇ СУСПІЛЬНОЇ ПРАКТИКИ

Українська революція (1917–1923 рр.) — одна з визначальних історичних подій в житті українців ХХ ст. Як провідна складова Східноєвропейської революції²²⁹, породженої світовою війною й ідейними та суспільними протистояннями, вона охопила всі українські етнічні території.

Запалавши в російській столиці у лютому 1917 р., полум'я революції перекинулося на Євразійський континент, збурило народи і стало потужним детонатором для трансформування імперських усталеностей і модернізації економічного та суспільного потенціалу країн, що внаслідок трирічного ведення війни потерпали від невизначеності, втоми й загальної розрухи.

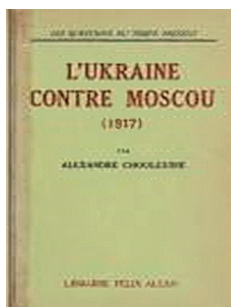

Рис. 1. Титульна сторінка праці Олександра Шульгина «Україна проти Москви» (Alexandre Choulguine. *L'Ukraine contre Moscou*. (1917). Paris, 1935)

²²⁹ Польський історик Марек Корнат вважає, що «Українська національна революція, якщо прийняти це поняття за слушне, повинна розглядатися в контексті геополітичної революції у Центрально-Східній Європі, викликаній Великою війною. У тому ж ракурсі треба висвітлювати прагнення народів, що до здобуття власних держав були в Російській імперії *Borderlands*, або *Пограниччям*. (Це поняття запровадив Оскар Галецький у книжці: O. Halecki *Borderlands of Western Civilization. A History of East Central Europe* (New York, 1952). Див.: Марек Корнат, *Сім років. Геополітична революція в Центрально-Східній Європі. Революція, державність, нація: Україна на шляху самоствердження (1917–1921 рр.)* (Київ–Чернігів, 2017), 81. Подібну думку поділяє і В. Великочий, який розглядає Українську революцію «як складову процесів так званої “Другої весни народів”, Великої Східноєвропейської революції 1914–1922 рр., а не революції в Росії, початок якої припадає на 1917 рік»). Див.: Володимир Великочий, *Новітня національна історіографія ЗУНР як складова історіографії Української революції 1917–1923 рр.: здобутки і перспективи* (Київ, 2017), 511.

Відомо, що досвід є основою знання про реальність. Але для реалізації цього призначення він неодмінно має бути впорядкованим, задокументованим, звіреном, об'єднаним за допомогою мислення та пізнання. І важливо в кінцевому підсумку, хто був автором упорядкування, документування й узагальнення на концептуальному рівні того чи іншого явища в історії, що виступає як досвід. Його ж розглядаємо як позитивний аспект і своєрідну сукупну концентрацію знань та умінь індивіда й суспільства загалом. Вона, ця сукупність, відіграє роль своєрідного запобіжника від можливих неконтрольованих дій і щодо конкретного індивіда, і щодо суспільства. Термін «суспільні практики» означає діяльність людей для цілеспрямованої зміни світоглядних уявлень, поведінки та буттєвості індивіда, спільноти (нації).

У розмаїтій історіографії, яка вивчає події в Україні після розпаду Російської імперії, домінує кілька визначальних термінів. Один з них — «Українська революція», який належить її ж творцям та активним учасникам²³⁰, усталився серед більшості українських дослідників в останні десятиріччя. Хронологічні рамки подій, що вписуються у цей контент, і донині є дискусивними. Український інститут національної пам'яті зупинився на рамках 1917–1921 рр.: від постанови Української Центральної Ради у березні 1917 р. до підписання Ризької мирної угоди у березні 1921 р. Ярослав Грицак окреслив такі хронологічні межі: 1914 — початок Першої світової війни — 1923 р. Проаналізувавши праці різних істориків та тлумачення ними подій²³¹, він вперше в українській історіографії комплексно розглянув питання «Чому зазнала поразки Українська революція?»²³². Деякі ж дослідники вважають, що Голодомор 1932–1933 рр. завершив етап активного й пасивного спротиву більшовицькому режиму в УСРР. На нашу думку, верхньою хронологічною межею мав би стати 1923 р. Він був визначальним у долі української нації й держави: у березні ухвалено рішення Ради амбасадорів передати східні терени Галичини під управління Польщі; гра російських більшовиків у «самостійну УСРР» завер-

²³⁰ Термін «Українська революція» вжито у працях: В. Винниченко, *Відродження нації* (Австрія, 1920), 797 ; П. Христюк *«Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920»*, т. I–IV (Нью-Йорк, 1921–1922), 152 ; О. Доценко, *Літопис української революції: матеріали й документи до історії української революції*, т. 2, кн. 4: 1917–1922, 1923 (Київ; Львів, 1923), 362 ; а також спогадах М. Галагана та ін. Навіть опоненти називали події цим терміном. Див.: В. Затонський, *Уривки з спогадів про українську революцію. Літопис революції*. Ч. 4. (1928), <https://uk.wikisource.org/wiki>

²³¹ Я. Грицак, «Українська революція 1914–1923», *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї* (Київ, 2004), 46–65.

²³² Я. Грицак, 66–79.

шилася підписанням договору про створення СРСР; Польща ухвалила рішення ліквідувати українські військові табори; припинили своє існування посольства УНР в інших державах; уряд УНР став екзильним (від латин. *exilium* — вигнання, висилка) і перебував у такому правовому полі до 22 серпня 1992 р.

Другий термін у дискурсі для характеристики цих подій — «національно-визвольні змагання». Хоча він часто вживається як синонім української революції, але назвати змаганнями запеклу боротьбу впродовж майже чотирьох років на декількох фронтах, як на мене, доволі складно. Визначальними для застосування відповідної термінології є щонайменше дві умови: у якому контексті вживався термін, і на які суспільні цінності та подієвий зміст його зорієнтовано. Британський історик Квентін Скіннер колись слушно зауважив: «...Мета не в тому, щоб сприймати чужі цінності, які належать світові, який ми втратили, а в тому, щоб знову прикути увагу до втраченого розуміння тієї цінності, що об'єднує нас із втраченим світом»²³³.

Для дослідження історії важливою є джерельна база, на підставі якої формуються смисли, концепційні узагальнення. Джерела з історії Української революції, що зберігаються у Національному архівному фонді, мають свої особливості. По-перше, основний архівний фонд сформовано у 1920–1940-х рр. не фондоутворювачами, а радянськими архівістами, які виконували спеціальні завдання партії й уряду СРСР: з ідеологічною метою протиставляли уряди УНР, інституції, дійових осіб як «буржуазно-націоналістичні», що і відбилося в назвах фондів і справ²³⁴. По-друге, документи одних і тих самих інституцій розпорозшено по різних фондах, що ускладнює їхнє опрацювання. По-третє, ма-

---

²³³ Quentin Skinner. *Liberty before Liberalism*. Cambridge University Press, 2000. P. 103.

²³⁴ У ЦДАВО України Ф. І. має назву «Верховна Рада України». Оп. І. Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських, червоноармійських депутатів. 25 грудня 1917 — 18 квітня 1918. Спр. 1917–1920. У «Передмові» до фонду зазначено: «за прикладом трудящих Росії протягом листопада-грудня 1917 р. готували збройні сили Соціалістичної революції для розгрому контрреволюційних сил Каледіна і Центральної Ради». Щодо Директорії УНР вживаються також висловлювання: «прибічників Петлюри та інших націоналістичних банд». Тобто при знайомстві з фондом на сайті дослідник відразу потрапляє в полон «радянсько-російського смислового поля», відповідно і формування концептуального бачення не лише Української революції, але й історичного процесу загалом, <https://tsdavo.gov.ua/wp-content/uploads/2022/02/1-1.pdf>. Те ж саме стосується й Ф. 2 «Рада народних комісарів Української РСР». За 30 років архівісти мали б замінити «Передмову», проте цього не зроблено.

теріали празького Музею визвольної боротьби України (1925–1948)²³⁵, створеного політичними емігрантами у міжвоєнний період в ЧСР, було брутално розгромлено, а його збірки таємно вивезено до СРСР, де їх упродовж пів століття зберігали у цілковитому небутті в «спецхранах», а нині розпорошили по різних архівах і фондах. Все це загалом дає змогу дослідникам маніпулювати фактами та «конструювати» подієву історію залежно від повноти обізнаності з джерелами.

Упродовж останніх 30 років спостерігається значна зацікавленість вивченням історії Української революції. Можна виокремити кілька етапів у дослідницьких практиках: *кінець 1980-х — початок 2000-х* — період актуалізації політичної та особистісної історії Української революції, масове оприлюднення джерел, дослідження біографій і спадщини чільних діячів революції: Володимира Винниченка, Михайла Грушевського, Павла Скоропадського, В'ячеслава Липинського, Дмитра Дорошенка, Олександра Шульгина та ін.; *початок 2000-х — 2011 р.* — актуалізація локальної та інституційної історії революції, пострадянська концептуалізація історії революції; *орієнтовно від 2010 р. й донині* — намагання вписати історію Української революції у глобальний простір, інклюзивний розгляд історії революції²³⁶.

Науковцями відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України видано 15 випусків збірника «Проблеми вивчення історії Української революції (1917–1921 рр.)», на сторінках якого й оприлюднено основні підходи до комплексного вивчення проблеми та підготовлено фундаментальне видання²³⁷. Як наголошують дослідники, історія Української революції 1917–1921 рр. має усі ознаки наукової концепції: «...Провідну ідею — відродження та консолідація української нації для творення власної держави; історичний час — добу 1917–1921 рр.; провідного рушійного національного і соціального прогресу — український етнос і його політичну еліту; систему аргументації, яка спирається на ґрунтовну історіографічну спадщину та потужну джерельну базу (архівний, археографічний, мемуарний та інші сегменти)»²³⁸. Націєцентричний підхід не заперечує й не оминає розгляду соціокультурних питань, локальної та інституційної

²³⁵ М. Мушинка, *Музей визвольної боротьби України та доля його фондів: Історико-архівні нариси* (Київ, 2005), 127.

²³⁶ О. Дудко, «Чи має Україна революцію?», *Україна модерна. Україна та її революції (1914–1923): нові історії та інтерпретації*, вип. 29 (2020): 14–29.

²³⁷ *Нариси історії Української революції 1917–1921 років* (Київ, 2011–2012), кн. 1, 390 ; кн. 2, 464.

²³⁸ *Нариси історії Української революції 1917–1921 років*, кн. 1, 7.

історії. Що ж до терміна «Українська революція», то, за твердженням дослідника цієї доби Валерія Солдатенка, говорити про щось цілісне, завершене, незмінне було б неправомірно: «Ті ідейні засади, на яких розвивався тогочасний український рух, теоретичні обґрунтування його стратегії і тактики, політики й лозунгів і були платформою (концепцією) Української революції»²³⁹. Термін «Українська революція» В. Солдатенко розглядав лише на рівні теоретизувань і лозунгів, а не кардинальних змін і перетворень. У своїх подальших дослідженнях та спробах виправдати агресію російських більшовиків в Україні, шукаючи «революційні альтернативи»²⁴⁰, він вивчав «громадянську війну в Україні»²⁴¹ та партійну палітру українського політичного простору²⁴². Він є автором концептуального підходу щодо існування в період Української революції різних державних утворень, хоча дослідження джерельної бази засвідчує, що в процесі українського державотворення спостерігаються тяглість та адміністративно-бюрократична спадкоємність, змінювалися лише форми державного правління.

Більше того, на початку 2022 р. в Москві опубліковано чергову працю автора, яка, напевно, мала ознаменувати 100-літній ювілей СРСР. В анотації до неї зазначено: «Революційна епоха (1917–1922 рр.) стала для народу України справжнім “моментом істини” — вибору двох історично взаємопов’язаних перспектив: вектора суспільно-політичного розвитку, а також визначення відповідного місця й ролі в навколишньому світі, серед інших спільнот і соціумів. З безлічі потенційних альтернатив у горніли надскладних процесів викристалізувалася стратегія соціалістичного творення та об’єднання з іншими вільними народами в союз рівноправних республік»²⁴³. Автор, безумовно, міг таке написати лише із суто проросійських мотивів або за спеціальним замовленням.

Дослідник політичної історії Олександр Михайлюк вважає, що «Поняття “українська революція” не зовсім адекватно відображає зміст подій, які відбувалися в цей період... Ознака “українська” автоматич-

²³⁹ В. Ф. Солдатенко, *Українська революція. Історичний нарис* (Київ, 1999), 6, 8.

²⁴⁰ В. Ф. Солдатенко, та О. М. Любовець, *Революційні альтернативи 1917 року й Україна* (Київ, 2010), 320.

²⁴¹ В. Ф. Солдатенко, у вирі революцій і громадянської війни (актуальні аспекти вивчення 1917–1920 рр. в Україні) (Київ, 2012) ; В. Ф. Солдатенко, *Гражданская война в Украине. 1917–1920 гг.* (М., 2012).

²⁴² В. Ф. Солдатенко, *Деміурги революції: нарис партійної історії України 1917–1920 рр.* (Київ, 2017), 748.

²⁴³ Див.: В. Ф. Солдатенко, *Украина в водвороте внешнеполитических альтернатив. Исторический экскурс в 1917–1922 годы* (М.: Директмедиа Паблишинг), 560. (Переклад: В. К. Ясиновський).

но звучує об'єм поняття “революція”. Цілий ряд явищ, які мали місце в той час, таким чином, випадає із цього поняття, не входить до його об'єму. Дискусії ведуться також навколо самого терміна “революція”, який має виражені конотативні ознаки²⁴⁴. Тобто «російська революція» не звучує поняття, а «українська» — «автоматично звучує». Деякі історики вважають, що поряд із національною розвивалася селянська, або аграрна революція, яка є не менш важливою²⁴⁵. Утім, виокремлювати із загальних подій «селянську революцію», на нашу думку, недоцільно. Селянство на той час складало понад дві третини всього населення України, і саме воно стало на підтримку української влади.

Один з активних діячів революції, член Центральної Ради, голова української торгової й фінансової делегації у Швейцарії, міністр фінансів УНР в еміграції Павло Чижевський у праці «Основи української державности» справедливо наголошував: *«селяне були у всі часи і майже скрізь, верствою громадянства, найбільш придатною до державного будівництва — ґрунтом для існування держави є земля, територія: нема землі й не може бути держави... Українською кровю укріплено свідомість українського селянина; українською кровю сцементовано почуття економічної, політичної й національної єдності: економічної — бо селянин впізнав спільність своїх економічних інтересів; політичної — бо він наочно побачив, що тільки міцна власна політична організація дасть змогу йому одбитися від чужинців й захистити від них добро своє й життя; національної — бо він наочно впізнав свою окремішність»*²⁴⁶. А серед «навчителів» селянства він називає українську дрібну інтелігенцію, яка працювала в селі, в різних земських установах, і російських більшовиків, від яких під час захоплення ними території України найбільше потерпало сільське населення. Саме селяни як приватні власники найдовше чинили опір радянському тоталітаризмові, тому до них і застосовано найжахливіше покарання — голодомори.

У 2020 р. відбувся форум «Українська революція та її історіографії: локальна, транснаціональна і глобальна перспективи». У дискусії взяли участь Оля Гнатюк (Україна — Польща), Ярослав Грицак (Україна), Сергій Єкельчик (Канада), Геннадій Корольов (Україна), Майгил

²⁴⁴ О. В. Михайлюк, “Концепція «Української революції»: PRO ET CONTRA”, *Гуманітарний журнал*, № 3-4 (2009), 6.

²⁴⁵ М. Бейкер, “Погляд одного історика на розвиток сучасної історіографії Української революції 1917–1920 рр.”, *Україна модерна*, 9 (2005), 72 ; Я. Грицак, *Українська революція 1914–1923* ; Я. Грицак, *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї* (Київ, 2004), 46–65.

²⁴⁶ П. Чижевський, *Основи української державности* (Київ — Відень, 1921), 14, 20.

Фавлер (США)²⁴⁷. С. Єкельчик, зокрема, наголосив, що у «міжнародному контексті “Українська революція” ще не має такого широкого визнання, як в Україні... Переважна більшість західних дослідників останніх десятиліть, по суті, не вживає “українських” концептуальних рамок у дослідженнях соціальних, політичних та воєнних процесів в українських землях»²⁴⁸. Вочевидь, панування «росієцентризму» в дослідницьких практиках зумовлювалося впливом фінансового чинника, а українська історія розглядалася як периферійна (похідна, погранична) через призму саме російських наративів про події та особистостей.

Російські дослідники розглядають події, що розгорталися в Україні, у контексті загальноросійської революції та громадянської війни²⁴⁹. Американський дослідник Генрі Абрамсон (Henry Abramson) вживає термін «революційні часи»²⁵⁰, окреслює українсько-єврейські стосунки, культурне взаємопроникнення тощо. В останні десятиліття польська історіографія проявила значну зацікавленість історією Української революції та її творців²⁵¹. Серед дослідників варто згадати С. Стемпеня, Я.Я. Брузького, Я. Пісулінського, М. Кротофіля та ін. Створено також громадську ініціативу — Комісію українських і польських істориків із вивчення подій у Східній Європі та Української революції як іманентної складової їхнього розгортання²⁵².

Відзначення на державному рівні 100-ліття Української революції актуалізувало дослідження проблематики, передовсім регіональної

---

²⁴⁷ “Українська революція та її історіографії: локальна, транснаціональна і глобальна перспективи”, *Україна модерна. Україна та її революції (1914–1923): нові історії та інтерпретації*, 29 (2020), 31–59.

²⁴⁸ “Українська революція та її історіографії...”, 44.

²⁴⁹ Див., наприклад: О. В. Будницький, *Российские евреи между белыми и красными (1917–1920)* (М., 2006), 552; И. В. Михайлов, “«Украинская революция» или революция на Украине?”, *Вестник МГИМО*, № 7 (2010), 1–11; В. П. Булдаков, *Хаос и этнос. Этнические конфликты в России, 1917–1918 гг. Условия возникновения, хроника, комментарий, анализ* (М., 2011), 1088.

²⁵⁰ H. Abramson. *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917–1920* (Cambridge, 1999), 255.

²⁵¹ Див.: Bruski J. J., Petlurowcy. *Centrum Państwowe Ukrainiejskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924)*, Kraków (ARCANA) 2000, 600 s.;

²⁵² Започатковано видання: *Праці Українсько-Польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр.* Т. 1, відповідальні редактори В. Ф. Верстюк, Я. Я. Брусський, відповідальний секретар В. В. Скальський (К.: Інститут історії України НАН України, 2019), 276 с. Підготовлено збірник документів: *Sojusz Piłsudski – Petlura. Dokumenty i materiały*, Redakcja Jan Pisuliński, Witalij Skalski (Warszawa — Kijów, 2020), 416.

(локальної)²⁵³ та військової історії²⁵⁴, російсько-більшовицької війни з Українською державою²⁵⁵, вивчення історії та культури національних меншостей.

Отже, в сучасній українській історіографії наявні різноманітні підходи до бачення Української революції (1917–1923 рр.), її ціннісних ідейно-політичних вимірів та значення для подальшого розвитку України як держави. Українська революція як історичне явище охопила всі українські землі, що входили до складу Російської та Австро-Угорської імперій, а також українців, які проживали в різних країнах світу. Катализатором подій революції стала Велика війна, а наслідком — розпад обох імперій та утворення нових незалежних держав.

Упродовж березня — грудня 1917 р. Україна переживала складні процеси поєднання етнічного з національним. Політичний проект, що його запропонували українці, базувався на засадах демократизму і довіри до політичного опонента, а енергетика історичної пам'яті була основою для інституювання управлінської моделі української держави. На протигагу російській централізації в Україні запроваджувано самоуправлінську децентралізацію. Якщо до революції повсюдно домінувала експансія російської культури завдяки російській мові й державності, то з початком революції цей монополізм було підірвано. Українська мова й українська державність руйнували не лише імперське, а й те, що об'єднувало всіх (від російських більшовиків до монархістів) в опозицію до українських політиків — *російськість* як преференцію у політиці, культурі та навіть побуті.

Від початку революції український національний рух вустами своїх очільників заявив про толерантне ставлення до всіх народів, які проживали на території України. Уже 15 квітня 1917 р. у «Новій раді» опубліковано статтю М. Грушевського «Народностям України», в якій наголошувалося: *«Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми домагаємося для неї широкої автономії не для того, щоб тільки для себе використовувати її права. Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затопляти інших на-*

²⁵³ В. М. Власенко, *Уродженці Сумщини — учасники Української революції 1917–1921 рр.* (Суми, 2016), 200 ; М. Потапенко та ін. *Ніжин в добу Української революції 1917–1921* (Ніжин, 2018), 104.

²⁵⁴ М. Ковальчук, *Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння* (Київ, 2006), 576.

²⁵⁵ М. Ковальчук, *Битва двох революцій: Перша війна Української Народної Республіки з Радянської Росією. 1917–1918 рр.*, т. 1 (Київ, 2015), 608.

родностей і обмежувати їх змагання до свободного розвитку своєї культурної і національної стихії»²⁵⁶.

У період Української революції своє національне питання, що доволі тісно перепліталось з українським, також намагалися вирішити євреї, росіяни, поляки та кримські татари. У сув'язі економічних інтересів, політичних хитросплетінь та індивідуального вибору політиків українцям було доволі складно вирішувати проблеми на локальному та загальнодержавному рівнях. Росіяни висунули два проекти бачення майбутнього своєї нації: зберегти Росію як монархію або ж запровадити владу робітників і селян, диктатуру пролетаріату, створити так зване соціалістичне суспільство — суспільство майбутнього (більшовицький проєкт). У кривавому протистоянні перемогли російські більшовики, які відчули «ритм доби», пізнали «російський національний характер» і своїми обіцянками та насильством втілювали в життя провідний лозунг люмпену «Грабуї награвоване!».

До вересня 1917 р. український національний рух набув популярності не лише в Україні, а й серед представників інших народів, упокорених Росією. Свідченням цього став З'їзд народів, який відбувся у вересні в Києві. І хоча М. Грушевський, В. Винниченко та ін. українські політичні лідери досить довго вірили, що на руїнах Російської імперії можна побудувати федерацію демократичних держав, події, що розгорталися в Петрограді й Москві, неминуче підштовхували їх до необхідності проголосити незалежність України. Після захоплення влади більшовиками вкрай загострилася політична конкуренція за суспільні впливи. Якщо українські політики пропонували реальні кроки щодо розбудови держави, її інституцій, армії, то російські більшовики задовольнялися гаслами про «мир», «землю селянам» та «право націй на самовизначення», які ніколи не втілилися у життя. Олександр Шульгин назвав більшовицький переворот в Росії «всеросійським погромом». Це було знищенням не лише монархічної влади в колишній Російській імперії, але й знищенням національних рухів на її теренах, встановленням жорстокої влади «диктатури партії», диктатури сили над розумом, диктатури зброї й суспільної сваволі.

Поляки обрали нелегкий шлях відновлення втраченої держави і здолали його. «Проголошення автономної держави Королівства Польського на землях, відібраних у Росії Німеччиною і Австро-Угорщиною, оформлене Актом 5 листопада 1916 р., стало подією, що розпочала но-

---

²⁵⁶ М. Грушевський, «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 — квітень 1918)», в *Народностям України* : твори : у 50 т. Т. 4. Кн. I (Львів, 2007), 18–19.

вий етап вирішення польського питання як в Росії, так і на міжнародній арені... Найважливішими наслідками цього документа було те, що ним розпочався новий етап вирішення польського питання... Польська справа стала однією з центральних тем міжнародної європейської політики, яка визнавала право Польщі на відновлення державності. Політичне значення цього Акту в тому, що польське суспільство в Росії відмовилося від прагнень автономії, перейшовши на позиції державної незалежності. Наступні революційні події в Росії допомогли визнанню цих національних завдань»²⁵⁷.

У період революції польське питання в Україні мало кілька виявів, що вирізнялися за територіальним чинником. У Наддніпрянщині з початком революції воно характеризувалося зростанням активності політичних партій і громадських організацій, розширенням впливу римо-католицького костелу і розбудовою мережі освітніх закладів²⁵⁸. Польська меншина Наддніпрянщини, яка станом на 1917 р. нараховувала близько 1 млн осіб, характеризувалася високим соціальним статусом (близько 20 % були дворянами), рівнем освіченості та самоорганізації, глибинністю урбанізації та соціальною комунікативністю.

6 березня 1917 р. було створено Польський виконавчий комітет на Русі, який обстоював інтереси польської меншини та право на самоуправління. Від початку революції польські політичні й громадські діячі співпрацювали з представниками українського національного руху, входили до складу Центральної Ради. У структурі Генерального секретаріату при секретареві у справах охорони прав національних меншостей заступником із польських справ (віцесекретарем) став Мечислав Міцкевич (з 25 січня до 28 квітня 1918 р. — міністр польських справ). 11 січня 1918 р. представник Польської соціалістичної партії в Малій раді проголосував за IV Універсал.

Поляки в своєму загалі підтримували боротьбу українців за незалежність. Польські політичні діячі співпрацювали з урядом УНР, а два представники Станіслав Стемповський і Генрик Юзевський входили

²⁵⁷ О. М. Білобровець, «Акт проголошення Королівства Польського 5 листопада 1916 р. у польській суспільній думці в Україні», *Сумський історико-архівний журнал*, вип. XXVIII (2017): 86–87.

²⁵⁸ Упродовж березня — червня 1917 р. чисельність польських громадських організацій та їх регіональних представництв зростає з 30 до 230. Загальна чисельність початкових, середніх і вищих польських навчальних закладів протягом березня 1917 — квітня 1918 р. зростає із 287 до більш ніж 1350, а учнівства та студентства — із 15,9 до щонайменше 87 тис. осіб. Детальніше див.: М. Потапенко, «Польський» 1917 рік в Україні», in *Poland and Ukraine: Problems and prospects* (Krakow, 2019), 424–441, <https://rep.up.krakow.pl/xmlui/bitstream/handle/11716/4036/20.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

до його складу за часів Директорії УНР. Генрик Юзевський, киянин за місцем народження, про свою роботу як українського урядовця писав: «Я був поляком — довіреною особою Польщі. Поляком, українським віце-міністром, довіреною особою України. Я не був ані “інструментом” Польщі в українському уряді, ані “агентом” або “шпигуном”. Польща могла мені довіряти. Не менше на мене могла покладатися й Україна»²⁵⁹. Найбільшим виявом співпраці двох народів у боротьбі з російським більшовизмом стало підписання Варшавської угоди 21–24 квітня 1920 р., так званій «союз Пілсудський — Петлюра»²⁶⁰. І хоча представники УНР в тогочасних умовах наразилися на критику з боку деяких наддніпрянських²⁶¹ та західноукраїнських політиків, а сам договір був «ситуативним і нерівноправним», все ж він дав змогу продовжити боротьбу з російським більшовизмом.

Дещо інакше українсько-польські стосунки склалися на західноукраїнських землях, де конкуренція між поляками й українцями розгорнулася на політичному, економічному та військовому напрямках. Польські політики не хотіли миритися з втратою Львова і свого впливу на цих територіях. Внаслідок масованого наступу польських військ на Галичину вже у липні 1919 р. її територія була окупована поляками. З березня 1920 р. в офіційному діловодстві запроваджено термін «Малопольська Вихідня». У березні 1923 р. Рада послів Антанти ухвалила офіційне рішення про приєднання Галичини до Польщі. Польському урядові пропонувалося надати Галичині права автономії, що так і не було здійснено.

Взаємини українців з євреями у період революції визначалися силою впливовості українського національного руху та його авторитетності на цілісному постімперському просторі. До складу УЦР входило 50 єврейських представників по 10 від кожної політичної партії. У Малій раді були представлені 5 єврейських партій: Бунд (Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії), Єврейська соціал-демократична робітничка партія «Поалей Ціон» («Робітники Сіону»), Об'єднана єврейська соціалістична робітничка партія (ОЄСРП, або Фарейнікте), сіоністи та Єврейська народна партія (Фолкспартей). Як відомо, до Малої ради увійшли 16 представників єврейських пар-

²⁵⁹ Г. Юзевський, *Замість щоденника* (Луцьк, 2017), 108.

²⁶⁰ Детально джерела (українські й польські) щодо переговорного процесу й реакції на підписання угоди див.: *Sojusz Piłsudski — Petlura. Dokumenty i materiały* (Warszawa — Kijow: Redakcja Jan Pisulinski Witalij Skalski, 2020), 432

²⁶¹ В. Піскун, “Ставлення Наддніпрянських політичних кіл до Варшавської угоди”, *Przegląd Wschodni*, т. XVI, з. 1(61) (2020), 61–76.

тій та об'єднань: від ЄСДРП — С. Гольдельман та П. Меньчівський; від Бунду — О. Золотарьов, М. Лібер, М. Рафес, А. Тьомкін; від ОЄСРП — М. Гутман, К. Дубинський, М. Зільберфарб, М. Літваков, І. Хургін та М. Шац-Анін; від сіоністів — Л. Сорокін, М. Юдін та Н. Сиркін (Мойша Нахман). У роботі Малої ради брали участь також бундівці В. Ніренберг та Д. Ліпець (Ліпець-Петровський). Представник ОЄСРП М. Зільберфарб був призначений віцесекретарем з єврейських справ. Членом Генерального секретаріату Центральної Ради став керівник Бунду М. Рафес, а членом Верховного суду — лідер територіалістів, юрист і громадський діяч А. Марголін²⁶².

Одним із найважливіших документів, що забезпечували права національних меншостей в Україні, став закон «Про національно-персональну автономію», ухвалений Центральною Радою 9 січня 1918 р. Національним меншостям гарантувалися право користуватися власною мовою, збереження національної культури й ідентичності, участь у політичному процесі на демократичних засадах²⁶³. Закон окреслював права трьох найбільших національних меншостей в Україні. На той час жодна країна світу не ухвалювала подібних законів. Політичні розбіжності більшості єврейських партій з українськими діячами розпочалися після ухвали IV Універсалу. Тоді єврейські діячі відмовилися голосувати за проголошення незалежності України.

Активний учасник подій С. Гольдельман так описав свої враження від подій: *«Коли ж по прочитанні Універсалу — треба собі при цьому уявити цю урочисту і разом з цим гарячково-напружену атмосферу, яка була того вечора як у залі засідання Ради, так і на переповнених народом галеріях — росіяни підняли руки проти (ці “росіяни” були здебільшого зросійшені жиди), а з ними підняли руки проти Універсалу також*

²⁶² Див. детальніше: В. М. Устименко, «Єврейські організації і партії в суспільно-політичному житті України за доби Центральної Ради», в *Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років*, вип. 4 (Київ, 2009), 147–182 ; В. Піскун, «Жидівська вулиця» і українці в Українській революції. Від спроби порозуміння і співпраці до жорсткого протистояння», *Ділова столиця*, 21 грудня, 2021, https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/vid-sprobi-porozuminnya-i-spivpraci-do-zhorstкого-protistoyannya-zhdivska-vulicya-i-ukrajinci-v-ukrajinskiy-revoluciji-1917-1921-rokiv-21122021-446565

²⁶³ Див.: Берріс Куцмані, «Від імперського народу до національної меншини. Міністерство великоруських справ в Україні, 1917–1918 рр.», *Україна модерна*, 20 (2020), 164–186 ; Піскун В. «Жидівська вулиця» і українці в Українській революції...», *Ділова столиця*, 21 грудня, 2021, https://www.dsnews.ua/ukr/nasha_revolyutsiya_1917/vid-sprobi-porozuminnya-i-spivpraci-do-zhorstкого-protistoyannya-zhdivska-vulicya-i-ukrajinci-v-ukrajinskiy-revoluciji-1917-1921-rokiv-21122021-446565

представники жидівського “Бунду”, решта ж жидівських національних представників утрималася від голосування (представники сіоністів просто не явились на засідання), то ця сцена зробила на всіх присутніх українців гнітюче враження, і відповідним було реагування публіки з галерії»²⁶⁴.

І хоча така поведінка єврейських політиків розходилася з настроями «єврейської вулиці», тобто простих євреїв, преса дуже швидко рознесла негативну інформацію по всій Україні. Відтоді у взаєминах українців і євреїв спостерігалось відчуження. Намагання окремих політиків, зокрема С. Гольдельмана та А. Марголіна, залагодити протиріччя не мали успіху.

Визначальним в українсько-єврейських стосунках став 1919 р., а в ньому — єврейська погроми, які прокотилися різними містами України. У багатьох випадках вони були наслідком діяльності пробільшовицьких діячів, які підпільно працювали в Україні. Українці звинувачували євреїв у більшовизмі (часом небезпідставно), а євреї українців — у погромах. Українська влада платила занадто високу ціну за підбурюваний противниками, російськими більшовиками, розбрат. Влада УНР виплачувала значні суми постраждалим єврейським родинам, зверталася до населення з роз’ясненнями становища, засуджувала організаторів погромів. Однією з останніх спроб налагодити взаємини з єврейськими політиками були перемовини представників УНР Романа Смаль-Стоцького, Максима Славінського з Володимиром Жаботинським на конгресі сіоністів у Карлсбаді (серпень — початок вересня 1921 р.). Проте уже в грудні 1921 р. стало зрозуміло, що домовленості про спільну боротьбу з російським більшовизмом не реалізувалися. І «єврейська вулиця» змушена була діяти у відповідності з обставинами часу та діями переможців. З-поміж єврейських політиків в Україні та за її межами (в еміграції) лише Соломон Гольдельман та Арнольд Марголін залишилися вірними союзниками українського національного руху й продовжували співпрацю з його лідерами.

Падіння царського режиму і діяльність Тимчасового уряду у березні — квітні 1917 р. прискорили процес самоорганізації українців. Постанова Української Центральної Ради як самоврядної й самофінансованої громадської інституції відкрило шлях до розвалу Росії, стало своєрідним сигналом до дії для представників інших народів країни. Упродовж березня 1917 — січня 1918 р. Центральна Рада із нікому не відомої громадської інституції перетворилася спочатку на крайовий,

---

²⁶⁴ С. Гольдельман, *Жидівська національна автономія в Україні 1917–1920* (Мюнхен, 1967), 53.

а з проголошенням IV Універсалу на державний орган незалежної України. Своєрідною опорою для здійснюваних перетворень стали зукраїнізовані військові частини, а в економіко-господарському й організаційно-державному плані своє плече підставили українські кооператори. Із дев'яти генеральних секретарів, що взялися за розбудову українського уряду, четверо були відомими кооператорами: Христофор Барановський, Микола Стасюк, Борис Мартос, Павло Христюк.

Від 1917 до 1923 р. український національний рух пройшов декілька складних етапів поступу. В історіографії утвердилася теза про етапи розгортання революції: доба Центральної Ради (березень 1917 — 29 квітня 1918 р.), доба Гетьманату — Української держави, очільником якої був гетьман Павло Скоропадський (29 квітня — 14 грудня 1918 р.), доба Директорії УНР (грудень 1918 — 1923 р.). У той час змінювалися як уряди, так і центри перебування урядовців: Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський, Вінниця, Тарнів (Польща). Було затверджено символи держави: Герб — тризуб, Прапор — синьо-жовтий. Також ухвалено закон «Про громадянство Української держави» та запроваджено грошову одиницю — гривню. Важливими історичними документами Української революції стали чотири Універсали. Цими законодавчими актами було, зокрема, окреслено територію поширення влади Центральної Ради. Якщо УЦР претендувала на 9 губерній з переважною більшістю українців, то «Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду в Україні», надіслана петроградським урядом, обмежувала територію краю лише п'ятьма губерніями: Київською, Подільською, Волинською, Полтавською та Чернігівською.

Російські більшовики у своєму намаганні захопити територію України здійснили три спроби. Перша спроба у грудні 1917 — березні 1918 р. виявилася невдалою, і вони змушені були розпочати переговори. Міждержавні переговори тривали з кінця травня до жовтня 1918 р. 12 червня було підписано прелімінарну угоду між Українською державою і РСФРР. Встановлювалися дипломатичні стосунки між двома державами та розпочалися переговори про розподіл майна, повернення українських культурних цінностей тощо. Переговори не мали наслідком підписання угоди, оскільки більшовики відкликали своїх делегатів із України та розпочали новий військовий наступ і активну підпільну діяльність із розколу українських політичних партій та фрагментації українського суспільства з метою зниження його можливостей до спротиву агресії під фальшивими гаслами боротьби за «соціалізм, диктатуру пролетаріату» тощо.

Складовими Української революції є також проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та акт об'єднання УНР

і ЗУНР в одну Українську державу. Велика Злука 22 січня 1919 р. належить до найвизначніших подій ХХ ст., які політично виокремили українство на мапі світу, натхненно спрямували свідомість людності обох частин України, розділених двома імперіями, у політичній, культурній і територіальній єдності. Об'єднання з УНР задекларували Північна Буковина, Галичина і Закарпаття. Воно підірвало «імперський рудимент підданості» в самих українців, якими б розмежованими ті не виявилися згодом. Об'єднувальні прагнення стали визначальними, і з ними мусили рахуватись як російські більшовики, упродовж наступних десятиліть свого панування на українських землях, так і політики решти сусідніх держав, до складу яких входили землі українців. Хоча лідерам УНР і ЗУНР Симонові Петлюрі та Євгенові Петрушевичу не вдалося дійти консенсусу у стосунках (надто різними були вектори геополітичних і економічних інтересів розділених імперіями частин), проте сам Акт мав визначальне значення для подальшої боротьби за незалежність України.

У горнілі війни українцям довелося протистояти російській армії Антона Денікіна й Петра Врангеля на сході й півдні держави, польській армії на заході та російським більшовикам на півночі, сході й півдні. Пошуки союзників у боротьбі з російським більшовизмом на міжнародній арені виявилися поодиноким голосом «волаючого в пустелі» й не були почуті. Переважили глобальні економічні й політичні інтереси, закулісні домовленості та росієцентричність мислення. Рашизм ще не зіп'явся на ноги, але передвісники його вже блукали європейськими кабінетами, залами, кав'ярнями, бізнесовими офісами, пропонуючи вигідні торговельні контракти на вкрадене в українців збіжжя, концесії тощо.

Методи боротьби російських більшовиків за владу

Деякі історики називають Українську революцію «периферійною». На нашу думку, це твердження не відповідає історичній дійсності. Як засвідчують розвиток подій і значна увага більшовиків до «українського питання», доля російської революції вирішувалася в Україні. Основними причинами, що спонукали більшовиків жадати влади в Україні, стали геополітичне розташування, українські політичні партії, закорінені в місцевий ґрунт, і потужні конкуренти на суспільному полі діяння, українська кооперація як основа для подолання бідності й спосіб модернізації економіки й суспільних стосунків, нарешті український хліб (в широкому розумінні — продовольство) та вугілля, тобто боротьба за життєво необхідні ресурси. Вихід до Чорного моря

через Одесу й інші порти давав можливість практично безперешкодно вивозити українське збіжжя на Захід, щоб там купувати за нього визнання влади більшовиків.

Найбільшими кількісно й найвпливовішими в Україні були Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР), Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП), Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ), Українська партія соціалістів-самостійників і Селянська спілка. Для прикладу, УПСР на виборах до Всеросійських установчих зборів набрала 50 % голосів. Успіх цієї політичної сили був таким значним і через підходи до розв'язання земельного питання. Дмитро Дорошенко зазначав: *«Українські соціалісти-революціонери, старанно поглиблюючи впродовж літа 1917 року “революційну свідомість народних мас”, що зводилося до проповідування захоплення і поділу “панської” землі і панського майна, прекрасно підготували ґрунт для приходу більшовиків»*²⁶⁵.

Щоб дискредитувати українські політичні партії, більшовики вже під час з'їзду Рад на початку грудня 1917 р. почали перемовини з представниками УПСР про можливість співпраці. Надалі вони активно роздроблювали із середини політичні партії противника, щоб провокувати хаос і протистояння в українському політичному середовищі. У червні 1918 р. розкололася УПСР. Одна частина партійців пішла на співпрацю з російськими більшовиками, назвавшись «боротьбистами», інша продовжила діяти як УПСР. «Боротьбисти» різко змінили курс, проголосивши: *«...Гасло самостійности України, як самоцілі являється лише зброєю в руках реакційної буржуазії»*²⁶⁶. Більшовики використали їх для активної агітації серед українського селянства, бо ж самі вони не могли говорити з місцевим населенням — не знали української мови й особливостей буттєвості. Як відомо, «боротьбисти» намагалися ідеологічно поєднати національне з комуністичним, з мріїю про «світову революцію». Це поглиблювало їхні розбіжності з позицією УПСР. Зрештою на V з'їзді УПСР («боротьбистів»), який відбувся 6–8 березня 1919 р., вони перейменували свою організацію на УПСР (комуністів).

Ультиматум «совнаркома» Росії уряду УНР 4(17) грудня 1917 р. став прологом російсько-української війни за впливи на населення й захоплення території України та її ресурсів. Уже у цьому документі озву-

²⁶⁵ Д. Дорошенко, «Война и революция на Украине», *Революция на Украине по мемуарам белых* (Москва — Ленинград: Государственное издательство, 1930), 85. Репринтне відтворення.

²⁶⁶ ЦДАГО України. Ф. 43. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1, 2, 2 зв.

чено лиховісну тезу про «*братські народи*», яка стала своєрідним мемом на ціле століття. Не маючи підтримки серед місцевого населення, більшовики розпочали створювати «*народний секретаріат*», «*червоне козацтво*» й інші подібні смислові замітники на державному та інституційному рівнях.

Підписана Україною у лютому 1918 р. Берестейська угода, хоча й зобов'язала більшовиків покинути окуповану територію УНР, проте не забезпечила від їхньої підривної підпільної діяльності. Щоб проникнути на політичне поле УНР, більшовики на з'їзді РСДРП(б) в грудні 1917 р. оголосили про створення «*всеукраїнського об'єднання*» своєї партії. Ця так звана філія спершу отримала назву «*РСДРП(б) — Соціал-демократія України*». У липні 1918 р. відбувся I з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, на якому було проголошене головне завдання, яке поставила перед собою КП(б)У, її очільники й виконавці завдань РКП(б), — вести боротьбу «*за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки на шляху до утворення всесвітньої пролетарської комуні*»²⁶⁷.

Другий наступ на Україну більшовики здійснили у грудні 1918 — на початку 1919 р. Одночасно з більшовицьким військом проти законної української влади вели війну партизанські загони, у переважній більшості очолювані есерами. Вони ж таки розгорнули підпільну роботу в різних регіонах, щоб захопити владу зсередини. УПСР виступала за принцип трудової демократії та боротьбу за українську державну незалежність. Наприкінці 1918 — на початку 1919 р. Михайло Грушевський ініціював відрядити делегацію УПСР за кордон для консультацій з європейськими соціалістами²⁶⁸. Директорія фінансувала цю поїздку. З червня 1919 р. в Парижі почала діяти Закордонна делегація УПСР (ЗД УПСР) на чолі з М. Грушевським. До її складу також входили О. Жуковський, М. Шраг, М. Чечель, М. Кондратенко²⁶⁹. Частина представників ЗД УПСР розпочала співпрацю з російськими більшовиками за кордоном, щоб добитися певних преференцій у владних структурах більшо-

²⁶⁷ Перший з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 5–12 липня 1918 року. Протоколи (Київ, 1988), 127.

²⁶⁸ Див.: М. Грушевський, «В першій делегації Української партії соціалістів-революціонерів (квітень 1919 р. — лютий 1920 р.)», в *Твори у 50 томах*, т. 3: *Бороться — поборете* (1920), 47–51.

²⁶⁹ Детальніше про діяльність Закордонної делегації УПСР див.: Т. А. Бевз, *Діяльність закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів*, https://shron1.chtyvo.org.ua/Bevz_Tetiana/Diialnist_Zakordonnoi_delehatsii_Ukrainskoi_partii_sotsialistiv-revolutsioneriv.pdf?

вицької УСРР. Зрештою 1921 р. частина з них повернулася в Україну. На той час більшовики вже заборонили діяльність УПСР, а її лідери, включно з В. Голубовичем, перебували у в'язниці²⁷⁰. М. Грушевський з дозволу більшовиків повернувся в Україну в березні 1924 р.

1919 р. був вирішальним для боротьби УНР з російськими більшовиками. Опір їхній агресії залежав від єдності політичних сил та скоординованої діяльності на фронті. Проте вже в процесі боротьби проти влади гетьмана П. Скоропадського в рядах ще однієї партії, УСДРП, намітився розкол. «Ліви» з цієї політичної сили поволі бралися підтримувати так звану «совітську» форму організації влади. Передовсім це були партійні організації Києва та Харкова. «Незалежні» на чолі з Андрієм Річицьким (псевдо Анатолія Пісоцького), Михайлом Ткаченком, Антіном Драгомирецьким, Юрієм Мазуренком, Михайлом Авдієнком обстоювали ідею диктатури працюючих мас у формі рад робітничих та селянських депутатів. Цю ідею підтримував і Володимир Винниченко. 10–12 січня 1919 р. відбувся IV з'їзд УСДРП, який розглядав питання стратегії і тактики партії в нових умовах. Там-таки й відбувся розкол партії на дві фракції: праву — «офіційну соціал-демократичну» і ліву — «незалежну», прибічників «совітської» організації влади, диктатури пролетаріату і негайного замирення з РСФФР. Проти виступила більшість делегатів, зокрема Ісаак Мазепа та Симон Петлюра. Дехто, як Микола Порш, зайняв невиразну, хистку позицію. Володимир Винниченко неочікувано теж виступив проти замирення з РСФФР.

На Трудовому конгресі УСДРП висловилися за демократичний парламентаризм, здійснення важливих соціальних реформ, залишення верховної влади в руках Директорії та її представників-комісарів на місцях. 12 січня «незалежники» офіційно оголосили про створення окремої фракції, а вже наступного дня на засіданні організаційного комітету фракції прийняли власну декларацію та заснували особний друкований орган — газету «Червоний прапор». У березні 1919 р. представник «незалежних» Михайло Ткаченко, член УПСР Олександр Жуковський разом із В. Чехівським та іншими створили пробільшовицький Комітет охорони республіки (КОР), організований в м. Кам'янці-Подільському, який ставив за мету насильницьке захоплення влади. Комітет розгромили вірні С. Петлюрі війська, а його керівників заарештували. Невдовзі їх звільнили за умови, що вони більше не посягатимуть на законну владу. Проте це не зупинило «незалежників» та «боротьбистів».

²⁷⁰ Детальніше про процес див.: Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР», упорядники Тетяна Осташко і Сергій Кокін (Київ: Темпора, 2013).

У січні 1920 р. «незалежні» соціал-демократи створили Українську комуністичну партію, затвердили на установчому з'їзді 20–25 січня 1920 р. назву і програму партії, обрали ЦК на чолі з А. Драгомирецьким. Вони й не здогадувалися, що курс на їхнє знищення було таємно ухвалено ще в листопаді 1919 р. Ці політичні колаборанти допомагали російським більшовикам і Червоній армії захоплювати територію України, співпрацювали на ниві «українізації», але вже в 1930-х рр. практично всіх їх було знищено більшовицькою репресивною машиною.

Через війну, що запалала в Україні, не вдалося повноцінно завершити єднання УНР і ЗУНР. На тому етапі розвитку українське суспільство перебувало у стадії лімінарності як особистісної, так і спільотної, а тому потребувало чітких політичних і суспільних посилів, смислів, організаційно-практичної роботи. Задовольнити ці потреби за таких умов практично було неможливо.

Між політиками Наддніпрянської України й Галичини склалися непрості взаємини. У розшматованій фронтами країні було надто складно внормувати й розподілити владні повноваження, а найголовніше — об'єднати армії та скоординувати дії. Породжувала протиріччя і нескоординована зовнішньополітична діяльність обох частин України. Це добре розуміли противники й використовували на конференції в Парижі та на інших міжнародних перемовних майданчиках. Політична конкуренція лідерів УНР і ЗО УНР підточувала єдність позицій, а тим паче не забезпечувала захист населення від втрат і розрухи. У пошуках сильної руки й концентрації владних повноважень 9 червня 1919 р. члени УНРади, Виділ УНРади та Державний секретаріат ухвалили рішення проголосити Президента УНРади Євгена Петрушевича Уповноваженим Диктатором. А вже 1 липня 1919 р. його позбавили членства в Директорії.

Симон Петлюра та Євген Петрушевич не знаходили спільної мови ще й тому, що перший разом із Армією УНР чинив військовий опір російським більшовикам, а другий вважав за можливе домовитися з ними на певних умовах; для наддніпрянців головним ворогом був російський монархізм та більшовизм, для західноукраїнських діячів — польський фактор. Утім, після перемовин наприкінці червня 1919 р. Є. Петрушевич погодився із С. Петлюрою об'єднати УГА та армію УНР у боротьбі з більшовиками, їм навіть вдалося 30–31 серпня 1919 р. взяти Київ. Але різнобачення ситуації і вже згадувані особні дії на міжнародній арені не дали можливості виступати консолідовано. До того ж протиріччя розгорілися не лише між галичанами і наддніпрянцями, вони роздирали кожен сторону

зсередини²⁷¹. Негаразди військові й політичні побільшив тиф, який вразив вояків УГА.

Поведінка Є. Петрушевича викликала подив і нерозуміння урядовців УНР. 13 жовтня 1919 р. Ісаак Мазепа, голова уряду УНР, писав до Президента ЗО УНР: «В зв'язку з затриманням підписання перемир'я з Польщею, 9 жовтня Вами був виданий наказ галицьким частинам в Проскуріві і Кам'яниці про негайну їх евакуацію без порозуміння з урядом Наддніпряниці і навіть без жодного його про це повідомлення»²⁷². Щоб знайти порозуміння, 25 жовтня 1919 р. скликано нараду за участю членів Ради народних міністрів та уряду ЗО УНР, пред-

ставників Буковинської Національної Ради та провідних політичних партій обох частин України. У виступах С. Петлюри і Є. Петрушевича звучали запевнення про спільні дії, згоду поглядів, але справи розгорталися зовсім інакше.

Рис. 2. Печатка УНР

6 листопада 1919 р. Українська галицька армія перейшла до Добровольчої армії Денікіна (т. зв. Зятківський договір, який згодом 17 листопада в Одесі підписано повторно). Мирон Кордуба з цього приводу занотував у щоденнику 18 січня 1920 р.: «Положення починає бути інтересне, більшовики зліквідували Денікі[ні]яду швидше, чим загалом надіялися. Через се Петрушевич, Панейко, Окуневський et tutti quanti (і всі інші — іт.) осіли зі своєю орієнтацією в калошу, а галицькі полки, даровані ними Денікінові, самочинно переходять то до большевиків, то до інших повстанчих груп»²⁷³. У такий скрутний час Є. Петрушевич виїхав до Відня, туди ж таки перебралися й урядовці ЗУНР. Зв'язки з Галичиною ускладнилися. Політичні діячі обох частин України виявилися нездатними для ведення діалогу та співпраці у відповідальний для країни час. Кожна з частин продовжувала жити своїм життям на радість конкурентів та ворогів.

²⁷¹ Детальніше див.: І. Соляр, «Український політикум у другій половині 1919 — першій половині 1920 рр.: консолідація чи конфронтація?», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, вип. 18 (2009): 314–26, <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/73332/37-Solyar.pdf>

²⁷² ЦДАГОУ. Ф. 269. Оп. І. Спр. 59. Арк. 25.

²⁷³ М. Кордуба, *Щоденник. 1918–1925* (Львів: Видавництво Українського Католицького Університету; Україна Модерна, 2018), 192.

Важливою складовою у захопленні російськими більшовиками України стала пропаганда й підміна понять і смислів. Захоплення території України в усіх більшовицьких документах при розгортанні агітаційно-пропагандистської роботи серед мас іменувалося «*братньою допомогою*» російських більшовиків, а армія, яка вела війну, — «*Червоне козацтво*», щоб смислово перебити українське, формоване в період Центральної Ради «*Вільне козацтво*». Будь-який спротив українців означено як *бандитизм*, а ті, хто боровся зі зброєю в руках проти російських більшовиків, — *петлюрівці*, вбивства людей — *вища міра соціального захисту*. Як виявилось, українці не були готові до такого цинічного й підступного перекручування смислів й масового застосування терору як способу упокорення.

У результаті російського наступу 1920 р. армія УНР була змушена відступити на територію Польщі. Близько 50 тис. військових опинилися в таборах, де перебували до початку 1923 р. Польський уряд, враховуючи кількісний склад російської армії та її можливі претензії на продовження «світової революції», восени 1920 р. розпочав переговори з російськими більшовиками у Ризі. Наслідком стали підписаний у березні 1921 р. Ризький мир і визнання Польщею УСРР.

Спроба С. Петлюри й українських військових організувати Перший і Другий зимові походи на територію України, де селянство продовжувало чинити опір російським більшовикам, не мали успіху. Так розлом, запущений російськими більшовиками в різні політичні середовища України, підміна понять і смислів та масовий терор стали визначальними факторами фрагментації суспільства й унеможливили організацію спротиву їхній агресії.

Причини поразки Української революції

Історик Ярослав Грицак визначив п'ять, на його думку, головних конфліктів, що розгорнулися на теренах України й спричинили поразку революції: «1) до кінця 1918 року тривала Перша світова війна, й українська територія була одним із головних воєнних театрів у Східній Європі, а після її закінчення тут розгорілися нові міжнародні конфлікти; 2) після вибуху революції в Російській імперії в березні 1917 року Україну поступово втягнули в конфлікт між російським Білим і Червоним табором; 3) з розпадом Російської та Австро-Угорської імперій на політичну арену як самостійний актор виступив український національний рух, що мав на меті національне самови-

значення української нації по обидва боки колишнього російсько-австрійського кордону; 4) відповідно до того як розвивався національний рух, розгорілася та набрала гостроти українська громадянська війна між соціалістичними і несоціалістичними таборами; 5) окремо від цих усіх конфліктів тривала селянська війна проти всіх режимів, які намагалися встановити свій політичний і військовий контроль над українським селом»²⁷⁴.

На наш погляд, автор повторив російські наративи, популярні наприкінці ХХ ст. і ретрансльовані через західну історіографію. Варто акцентувати, що саме війна, розпочата російськими більшовиками проти УНР, спричинила ескалацію і запустила розламну деструкцію в український суспільний простір. Терор, застосований до населення (взяття заручників, масові вбивства), посіяв серед людей страх і невпевненість у майбутньому. Твердження про громадянську війну між «соціалістичними і несоціалістичними таборами» в Україні є перебільшенням. Аналізуючи джерела, нам вдалося встановити, що термін «громадянська війна в Україні» був запущений російськими більшовиками з метою дискредитації українського національного руху й підриву його авторитету як серед українського населення, так і зовні. Окрім вищезазначеного вживалися також терміни «громадянська війна на селі» і навіть «громадянська війна в Києві»²⁷⁵. Радянська історіографія та спогади більшовицьких діячів (зокрема В. Антонова-Овсєєнка) широко послуговувалися подібними термінами, закріплюючи їх у свідомості кількох поколінь як смисл «українського розбрату».

Важливо згадати про ще один конфлікт, який розгорнувся між російським більшовицьким рухом і українським, — *світоглядний*. Він яскраво проявився з перших днів російської революції, а в процесі її розгортання, особливо після захоплення влади в Росії більшовиками, лише поглибився. Якщо представники українського національного руху зверталися до закону і права, то більшовики цинічно прикривалися словами «інтернаціонал», «соціалізм»; проголошували диктатуру пролетаріату, а насправді встановлювали диктатуру партії. Ратували за «право націй на самовизначення», а практично дискредитували і знищували національний рух та його лідерів у Грузії, Азербайджані, Білорусі, Туркестані, Україні. Проголосили «свободу»,

²⁷⁴ Я. Грицак, «Українська революція, 1914–1923: нові інтерпретації», в *Страсті за націоналізмом. Історичні есеї* (Київ, 2004), 46–47.

²⁷⁵ С. Сумський, «Одиннадцять переворотів (Гражданская война в Киеве)», в *Революция на Украине...*, 99.

«рівність», «братерство», а насправді цинічно розігнали Установчі збори і вже з кінця 1917 р. створювали репресивно-каральну систему. Оприлюднили лозунг «Земля селянам!», а в результаті позбавили селянство власності на землю й реально загнали їх у землю внаслідок цілеспрямованих голодоморів. Тобто *диктаторський більшовицький популізм* переміг у конкурентній боротьбі *український демократичний реалізм*.

Отже, *причинами поразки Української революції 1917–1923 рр.* стали:

- різновекторність геополітичних інтересів постімперських західноукраїнського та наддніпрянського суспільств;
- відмінність інтересів політичних представників національних меншин та інтересів і завдань українського національного руху;
- відсутність чіткої позиції М. Грушевського, В. Винниченка, Є. Петрушевича та інших політичних лідерів, залишення ними території України у найскрутніший для армії й суспільства час;
- несприятливість міжнародної політичної кон'юнктури для сприйняття незалежності України;
- підступна політика і практика російських більшовиків, спрямована на розкол політичних партій і фрагментацію суспільства;
- дискредитація російськими більшовиками як лідерів, так і українського національного руху загалом в середині країни та за її межами;
- варварське упокорення населення України масовим «червоним терором».